

ПУБЛІЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Наш журнал розпочинає публікацію матеріалів круглих столів у рамках спільного проекту “Публічна соціологія як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні” Інституту соціології НАН України, журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” та Фонду “Демократичні ініціативи” за підтримки Міжнародного фонду “Відродження”.

Метою проекту є розвиток фахово відповідального і компетентного формату публічної репрезентації об’єктивної соціологічної та суспільствознавчої експертизи щодо актуальних соціальних проблем, реформування країни та сприяння розвитку громадянського дискурсу між експертним середовищем, громадянським суспільством і владою. Як показує наша суспільна практика, брак адекватних комунікативних каналів поміж суспільством і владними структурами, відповідальними за ухвалення рішень, є джерелом соціальних конфліктів і однією з причин відсутності довіри до влади. Недостатнє, неповне або викривлене знання про стан суспільства, громадську думку та настрої є особливо небезпечними у ситуаціях необхідності реформ у багатьох сферах буття соціуму. Отже, наша ініціатива спрямована на розвиток адекватних та ефективних каналів комунікації, щоб соціологічне експертне знання мало змогу, зокрема репрезентуючи громадську думку, впливати на перебіг подій. Тим самим цей проект має сприяти формуванню об’єктивного бачення та ухваленню обґрунтованих рішень з боку влади щодо способів і напрямів урядування, а також формуванню у громадській думці адекватного розуміння процесів, що відбуваються у суспільстві.

Ми починаємо з публікації матеріалів круглого столу “Реформи в Україні: реальна практика і суспільні очікування”, який відбувся в Інституті соціології НАН України 13 грудня 2016 року.

Можемо констатувати, що особливістю суспільної трансформації в Україні з часу набуття країною незалежності є непослідовність та суперечливість політики щодо модернізаційного реформування країни, європейських перспектив її розвитку. І навіть масштабна громадянська протестна активність, що набула форм “революції гідності” 2013–2014 років з її вимогами “перезавантаження системи”, поки не привела на практиці до її справжнього реформування. Декларована владою політика реформ залишається фрагментарною та непослідовою, публічний контроль над владними структурами та підзвітність їхньої діяльності громадянам не набувають системного характеру, а корупційно-корпоративні мережі зберігають свою усталену присутність і вплив у державі. За такої ситуації, яка в умовах подальшого зубожіння населення, поширення настроїв розчарування та невдоволення має стійку тенденцію до масштабного соціального конфлікту, особливого значення набуває роль експертного публічного, зокрема соціологічного, знання в його баченні мети, завдань та практичних шляхів реформування в країні, оцінки суспільних настроїв громадян — тобто того необхідного зворотного зв’язку поміж владою і суспільством, відсутність якого призводить до глибоких системних криз та жорстких суспільно-політичних конфліктів у країні.

Вітчизняна соціологія має у своєму арсеналі необхідні для об’єктивної неупередженої оцінки суспільного стану та вироблення рекомендацій щодо політики у різних сферах суспільного буття наукові дослідження з актуальних проблем розвитку та трансформації українського суспільства. Наприклад, варто згадати щорічний моніторинг громадської думки, що ведеться в Інституті соціології з 1992 року та науко-

вий збірник “Українське суспільство”, який публікується за результатами його аналізу. Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” постійно публікує ґрунтовні концептуальні дослідження як із фундаментальних питань, так і з нагальних питань сьогодення. Українська соціологічна наука дає чимало результатів, які могли б бути вкрай корисними для владних структур для вироблення обґрунтованих планів суспільних перетворень, так і для широкого громадського дискурсу заради адекватного розуміння суспільних реалій.

Втім, на жаль, академічна наука залишається переважно у межах наукових публікацій, призначених для спеціалістів, конференцій науковців і рідко виходить у суспільний простір. Тому за суспільствознавчих “експертів” часто правлять невіглахи, які тлумачать соціальні явища, виходячи з власного глузду чи егоїстичних інтересів і деформуючи громадську думку. Разом із тим вітчизняні соціальні експерти відчують гострий дефіцит належних форм самоорганізації експертної спільноти для активної публічної діяльності та брак можливостей щодо публічних експертних презентацій з актуальних питань реформування країни. Отже, ми сподіваємось, що експертні обговорення та круглі столи, матеріали яких будуть оприлюднені у нашому часопису, стануть дієвою формою презентації об’єктивного соціального знання з актуальних питань розвитку країни, а також сприятимуть самоорганізації експертної спільноти для активної публічної діяльності.

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,
ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

Круглий стіл “Реформи в Україні: реальна практика і суспільні очікування”¹

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, модератор круглого столу

Вступне слово

Шановні колеги! Ми починаємо серію експертних круглих столів, організованих за сумісною ініціативою Інституту соціології НАН України, журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” та Фонду “Демократичні ініціативи” за фінансової підтримки Фонду “Відродження” в рамках проекту “Публічна соціологія як чинник розвитку громадянського суспільства в Україні”. Сьогоднішній круглий стіл присвячений реформам в Україні у вимірах реальної практики та суспільних очікувань щодо результатів реформування.

Ми не випадково починаємо саме з обговорення проблематики реформ, адже ця тематика є не лише актуальною, а й, на мій погляд, засадовою з огляду на мету та зміст всього проекту щодо суспільної ролі та розвитку вітчизняної соціології й загалом соціального експертного знання. Одним із форматів презентації такого знання і є експертні обговорення та дискусії, зокрема у рамках експертних круглих столів — цього і подальших.

¹ Засідання круглого столу відбулося 13 грудня 2016 року.

Повертаючись до теми нашого круглого столу, варто спершу з'ясувати, що ж означає поняття “реформа”. Аби уникнути будь-яких ухилів у бік вітчизняних особливостей, ідеологічних та смислових нашарувань у сприйнятті та розумінні цього слова, що виникли за доволі тривалий, більш ніж двадцятирічний період унаслідок його активного і часто неадекватного, ба й маніпулятивного, вжитку в суспільно-політичному дискурсі країни, я звернувся до Оксфордського словника. “Реформа” означає тут — *дію або процес зміни/реформування інституту або практики*. Таке визначення окреслює деякі важливі аспекти розуміння поняття. Це — свідомо керована, неформальна, інституціональна дія, спрямована на зміну функціонування чинних інститутів та практик, тобто на зміну інституціональних “правил гри”. Отже, реформи не можуть відбуватися самі по собі, шляхом повільної еволюції, натомість це має бути соціально конструктивна свідомо дія, що передбачає політичні рішення, замислювані та втілювані певними соціальними акторами, як правило — владними структурами. Реформа — це не формальна (попри співзвучність цих понять), а змістовна інституціональна, або “системна” зміна (що, до слова, відповідає одному з лейтмотивів протестного руху 2013–2014 років).

Водночас — і тут, на мою думку, криється парадокс і складність реалізації реформ — суспільний ефект реформи не може бути миттєвим, особливо коли йдеться про інституціональні практики. Так, можна проголосити зміну “правил гри” і навіть супроводити це рішення певними законодавчими змінами, але сама суспільна практика, скажімо корупція, не зникне від цього одразу, одночасно. Тут слід говорити і про тяглість інституціональних практик, їхнє соціальне відтворення, інерцію тощо, а також про розрив між декларативними заявами політичних акторів та їхніми реальними, практичним налаштуванням та (не)рішучістю у здійсненні декларацій.

Реформи, вочевидь, можна розглядати у двох вимірах: 1) у широкому — коли йдеться про модернізаційне реформування всієї країни і суспільних відносин, зміну стану тривалої стагнаційної “нерухливості держави” (термін Т.Кузьо), формування цивілізованих ринкових відносин, утвердження верховенства права та інші аспекти суспільної модернізації; 2) у вузькому значенні, або як секторальні реформи, спрямовані на зміну практик певних інститутів — наприклад, судової системи, засад оподаткування, системи охорони здоров'я, соціальної сфери та пенсійного забезпечення, системи освіти тощо. Особливістю вітчизняного контексту є те, що ці два рівні, або смисли реформ є дотичними, адже практично будь-яка царина вітчизняної суспільної практики — від правової, економічної, адміністративної до освітньої та культурної — потребує свого реформування та модернізаційного оновлення. І потреби змін у цих сферах є взаємопов'язаними. Так, модернізаційні реформи у соціальній сфері, системах освіти та охорони здоров'я пов'язані з податковою реформою та антикорупційними заходами, ефективність останніх залежить від судової реформи та справедливої системи правосуддя і т.д. Отже, йдеться про актуальність реформ в обох сенсах — як системного модернізаційного оновлення країни майже у всіх царинах суспільної життєдіяльності та державно-адміністративної будови.

Чи відбуваються у країні реформи, ба й принаймні якісні модернізаційні зрушення після “революції гідності” 2013–2014 років та зміни влади в країні? Простіше всього сказати “ні”, визнати, що поки відбувається лише імітація реформ, яка, звичайно, не спричиняється до якісних змін. Така оцінка домінує і в громадській думці країни. В уже майже трирічному очікуванні на позитивні результати проголошених владою реформ у суспільстві поступово зростає розчарування та соціальна апатія. Ресурс часу та можливостей для влади, аби довести реальність проголошених змін на краще, стрімко зменшується. Несприятливою обставиною для політики реформ є брак довіри суспільства до владних та політичних інституцій, зокрема до системи

судочинства країни. І хоча суспільний запит на зміни, принаймні у формі незадоволеності наявним станом справ у багатьох царинах, насамперед у соціально-економічній, залишається актуальним, рівень готовності до того, щоб терпіти певні матеріальні труднощі в очікуванні успіху реформ є невисоким. За результатами нашого опитування 2016 року, лише близько 1/3 респондентів більшою чи меншою мірою готові змиритися з погіршенням умов свого життя, тоді як близько 60% не ладні терпіти. Причому таке співвідношення порівняно з попереднім роком погіршилося: за даними опитування 2015 року, готовність терпіти негаразди в надії на успіх реформ засвідчили більш як 40%, тоді як не були готові до цього близько половини. Такий соціологічний фактаж можна знайти у підготовлених до цього круглого столу *інформаційних матеріалах*, що додаються наприкінці добірки.

Утім, сама по собі констатація очевидного факту, що бажане реформування країни відбувається повільно, непослідовно й часто лише декларативно, не є проблемою. Натомість наше завдання як експертів (і я сподіваюсь, що цей круглий стіл сприятиме його виконанню) — обговорити та проаналізувати широке коло нагальних питань: наприклад, що утворює перешкоди для реформування країни, як актуалізувати суспільний запит на зміни, якою має бути адекватна комунікація поміж владою і суспільством, якими є особливості та виклики реформування країни у складних умовах збройного конфлікту та кризи світового глобалізаційно-ліберального порядку та ін.

Експертне знання, на відміну від повсякденного, не може заперечувати, що певні кроки до реформування країни все ж відбуваються. Варто згадати реформування (а фактично відтворення) армії, розпочату реформу поліції, що втілилась наразі у створенні нової патрульної служби, певні позитивні зрушення у сфері використання публічних фінансів, зокрема через систему “ProZorro”, впровадження е-декларування для державних чиновників та депутатів, створення Національного антикорупційного бюро України, перші спроби судової реформи тощо.

Інша річ, що ці кроки у певних сферах є здебільшого декларативними й, на жаль, непослідовними, і з цих причин годі говорити про їхню ефективність. До того ж це, великою мірою, вимушені кроки влади у відповідь на вимоги міжнародних донорських інституцій заради зовнішньої фінансової підтримки країни.

Водночас повернімося до особливостей повсякденного та експертного знання на прикладі проблеми корупції. Як свідчать дослідження нашого колеги В.Паніотто, на відміну від властивих повсякденній свідомості алармістських уявлень щодо будучим зростання рівня корупції в країні, її рівень насправді коли не зменшується, то принаймні не стає вищим. Просто тема корупції стала справді дедалі більше актуалізуватися та усвідомлюватися, зокрема й у громадській думці, як реальна перешкода реформуванню країни. Крім того, ця тема дедалі помітніше присутня та дедалі активніше обговорюється і в медійному просторі країни.

І нарешті, коли ми говоримо про реформи в Україні, йдеться про необхідність розірвати те зачароване коло стагнаційного розвитку країни, коли сформувався такий собі консенсус поміж, з одного боку, державно-адміністративною і політичною елітою, яка, здебільшого представляючи олігархічно-бюрократичні угруповання, впродовж 25 років обіцяла не більш як косметичні зміни системи “дикого капіталізму”, водночас постійно, з кожними виборами піднімаючи планку патерналістських очікувань та сподівань, а з іншого — громадянами країни, які ладні задовольнятися цими обіцянками, здавалося б, знаючи їм ціну. І в цьому сенсі наше суспільство, звісно, не менш відповідальне за нерухомість та закостенілість держави, аніж її правлячий клас.

ЄВГЕН ГОЛОВАХА, доктор філософських наук, завідувач відділу методології і методів соціології, заступник директора Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”

Реформи, влада і публічна роль соціології

Від реформи ми завжди очікуємо руху вперед, змін на краще. Але український досвід реформування суспільства змушує замислюватися про альтернативи. Та чи є альтернатива реформам в Україні? Префікс “*ре-*” у слові “*реформи*” може вказувати не на рух уперед до нових соціальних форм, а на повернення до минулого. Є й аналогічні поняття “*революція*”, “*рестаурація*”, “*ренесанс*” тощо. Але якщо в революції є цілком конструктивна альтернатива — еволюція, то альтернатива реформі може бути лише такою, що нічого доброго суспільству не дасть — це *проформа*. І справа виглядає так: можна здійснювати реальні реформи, а можна ініціювати й стимулювати ті чи інші соціальні зміни для *проформи*. Цим і займався політичний істеблшмент України багато років. І це, власне, є головною загрозою для України і сьогодні. Коли влада тільки імітує реформи, весь тягар наслідків лягає на плечі пересічних громадян, що закінчується масовою політичною апатією або руйнівними хвилями масового протесту.

Тому реформи неминучі. Інше питання — чи були вони в Україні? Я вважаю, що спроби були. Це була приватизація 1990-х. Була реформа політичної системи. Спочатку — Конституція, потім — нова реформа, перехід до парламентсько-президентської форми правління. Але спроби ці, ясна річ, невдалі. Про що говорити. Найневдаліша економіка у світі: за 25 років ми втратили понад чверть ВВП. Є лишень чотири країни у світі, що взагалі втратили ВВП за останні 25 років, але жодна з них не втратила стільки, скільки Україна. От результат економічних реформ. Що стосується політичних реформ, то слід визнати, що стабільної демократичної системи в Україні немає. Немає й доволі компетентної, некорумпованої і незалежної правоохоронної системи.

Чому так відбувається? Тому що українська влада влаштована своєрідно. Вона є поєднанням трьох жажливих “*кратосів*”. От є російська автократія — там усе гранично зрозуміло. Що ж у нас? У нас в основі політичної і правової системи — *плутократія*. Це влада людей, котрі заробили або накрали багато грошей і частину придбаного конвертували в політичний капітал. Другий елемент системи влади в Україні — це *охлократія*. Коли плутократія перестає спрацьовувати, приходять охлократія. Охлократія — це система правління, котра, на жаль, могла бути ефективною хіба що у XVII столітті. Зараз вона призводить до надто важких наслідків. І на решті — “*моментократія*”, коли моментальні рішення керівників держави превалюють над стратегічними, а дрібні й далеко не безкорисливі розрахунки — над високими цілями. Про це я і раніше писав застосовно до попередників нинішньої влади, але те саме багато в чому властиве і теперішній.

“Моментократія” постійно шукає нішу між плутократією, що її містить, та охлократією, що концентровано виражає масове незадоволення. І “моментократи” постійно намагаються маневрувати між ними. Іноді це у влади через надмірну жадібність і дурість, як, наприклад, у Януковича, не виходить. Але частіше виходило. Виходило у Кравчука, тривалий час виходило у Кучми, почасти навіть у Ющенка виходило. Але всім їм вдавалося утримувати владу ціною деградації економіки, політичної і правової системи. І причина цієї деградації полягає у феномені “реформи для проформи”, породженому вигадливим сполученням непридатних форм правління.

Що ж залишається? Залишається одне — тільки організований громадянський тиск на владу, у перших рядах якого мають бути ми, соціологи й представники інших

царин суспільствознавства. Чому? Тому що, хоч там як мало ми знали про це суспільство, все одно ми знаємо більше за інших — унаслідок нашого професійного обов'язку. Ми читали значно більше літератури, ми зобов'язані були думати, і ми мусили виробляти свої критерії і стандарти дії в цих ситуаціях. Тому як би важко нам не було, ми маємо обов'язково виходити в публічний простір. Тобто йдеться про публічну роль соціології. Наше завдання назагал збігається з ідеями Карла Мангайма про роль вільних інтелектуалів: наше завдання — показувати всі помилки влади, всі можливі наслідки імітації реформ і закликати громадян до того, щоб вони уникали крайностей охлократії й шукали легітимні шляхи обмеження владного свавілля.

АНАТОЛІЙ ЄРМОЛЕНКО, доктор філософських наук, професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

Громадський дискурс як чинник реформування українського суспільства

Поняття реформи, реформування є хіба що не найуживанішим у політичному лексиконі можновладців, mass media, громадських організацій і просто пересічних громадян. Слово “реформа” походить від лат. *reformo* (“re-” і “form”), що дослівно можна перекласти як “зміну форми”, тобто перетворення, змінення. Це поняття є одним із найважливіших понять соціальних наук і означає перетворення соціальних відносин, інституцій, норм і цінностей, що на противагу революції докорінно не змінює фундаментальних основ суспільства. Особливо проблема реформ актуалізується в часи трансформацій, перебудови суспільства. Тут чатують пастки й небезпеки, які зауважив ще К.Мангайм у книжці “Суспільство за доби перебудови”, коли популізм за умов демократії перетворюється на ліфт, що приводить до влади ірраціональні сили, як воно і сталося свого часу в Німеччині.

Для українського суспільства питання реформ пов'язане з питанням його модернізації. Якщо вважати радянську добу певною мірою процесом демодернізації й рефеодалізації, то модернізація концептуально означає 1) побудову новоєвропейських інституцій в умовах, коли 2) розвинені суспільства витворюють постмодерні інституції і 3) ці перетворення відбуваються в умовах глобалізації. Скориставшись концептом “модерну як незавершеного проекту”, що його німецький соціолог Р.Мюнх запровадив на противагу Габермасовому “модерну як незавершеного проекту”, нашу модернізацію слід розглядати, з одного боку, як “навздогінну модернізацію”, з іншого — “випереджувальну модернізацію”. Відповідно слід визначати і зміст тих реформ, що їх проводять в українському суспільстві, як процес модернізації.

Отже, головна проблема полягає не в тому, чи треба робити реформи, а в тому, *яких саме реформ потребує суспільство і які саме реформи воно повинно робити.* Можливо, від деяких реформ варто й відмовитись. Адже реформування під впливом популізму незрідка перетворюється на деформування (на противагу реформам тут доречним було б слово “деформи”, якого, на жаль, бракує в українській мові). До того ж зі змінами влади в нашій країні не тільки змінюється зміст реформ, а й (часто-густо) навіть вектор їхнього спрямування. Свого часу президент України Леонід Кучма заявив: “Скажіть, що будувати, я побудую”. Це пострадянський синдром монологічної відповідальності можновладця, начебто суспільство можна побудувати на кшталт того, “як кухар готує страву” (Ю.Габермас). І досі залишається чинною ця парадигма, адже про перетворення, які пропонує уряд, громадянське суспільство здебільшого дізнається останнім, як то кажуть, “із газет”. У ліпшому разі уряд пере-

ймається інформуванням суспільства, і тут за роботу беруться так звані політичні технологи, хизуючись тим, що для них суспільство — це об'єкт. Така собі соціальна технологія, або соціальна інженерія, протагоністом і фундатором якої був Ленін.

Відтак, найголовніше — це питання про те, хто має визначати, “що будувати”, і як досягти в цьому визначенні згоди. Адже для того, щоб реформи були справжніми й ефективними, треба громадянам бути не пасивними об'єктами, а активними суб'єктами цього процесу. Тому потрібна не патерналістська відповідальність, де рішення приймають “замість” учасників суспільних перетворень, а егалітаристська відповідальність, де рішення приймають “разом” з учасниками проведення реформ. Це спільна відповідальність із чіткими процедурами обговорення й ухвалення рішень щодо ключових проблем суспільства. Вже стало, мабуть, банальним твердженням про роль громадянського суспільства, однак тут не має іншого шляху, як його розвивати, оскільки воно й має визначати, які саме реформи проводити, а від яких слід утриматись.

Ще одну проблему становить з'ясування методологічних засад визначення та проведення реформ. І тут окрім пастки популізму, що за опертя має фактичність “натуралістичної хиби”, чатує ще одна пастка, небезпека “ідеалістичної хиби”. Адже, спираючись на фактичність, на те, що є, напевно чи можна реформувати застарілі соціальні структури. За приклад правитиме обговорення Конституційної реформи, коли можна було почути, що з Конституції треба вилучити положення про те, що “Україна є соціальною державою”, оскільки, мовляв, це положення суперечить фактичним даним соціологічних досліджень. Але, спираючись на фактичність, за такою логікою треба записати в Основному Законі як норми і корупцію, і крадіжку, і введення в оману тощо, бо вони, на жаль, стали вже фактичною реальністю нашого суспільного життя.

Реформуючи нормативну систему суспільства, треба мати на увазі, що соціальні, правові, моральні норми мають не тільки фактичний, дескриптивний, а й (насамперед) контрфактичний, прескриптивний характер: “норми не описують, норми приписують”. І навіть коли норми сформульовані у стверджувальному вигляді: “Україна є...”, це твердження насамперед — нормативна вимога. Однак, беручи за основу тільки ідеальне, реформи можуть не сприйматись суспільством, тоді напевно чи можна їх втілити в життя. Тому в методологічному плані, коли йдеться про визначення змісту й напрямку реформування суспільства, треба пройти між Сцилою реального (фактичного) й Харибдою ідеального (контрфактичного).

Важливим чинником і має стати аргументативний дискурс як складник деліберативної демократії, тобто демократії обговорення, або дорадчої, дискурсивної демократії. Це відносно нова форма демократії, яка є певною реакцією на кризу представницької демократії в розвинених країнах світу, що її сучасний британський соціолог І.Блюдорн схарактеризував як “симулятивну демократію”. Така симулятивна демократія має місце і в нашій країні, коли відбувається чимало обговорень, ток-шоу в mass media, де тематизується велика кількість питань і проблем, але немає чітких правил і процедур виконання означених завдань. Здебільшого політичний опонент в цих обговореннях розглядається не в термінах партнера в дискурсі, а в бінарних опозиціях “друг–ворог”, що є головними визначеннями сфери політично-го у К.Шміта.

І навіть досягнена згода здебільшого постає у вигляді “хибного”, або “симулятивного” консенсусу. Це може бути згода, отримана засобами маніпуляції свідомістю й комунікаціями громадян, це може бути і змова, тобто домовленість, спрямована проти третьої сторони тощо. У цьому плані й потрібен аргументативний дискурс як засіб тестування того, в який спосіб досягнуто згоди: чи дотримуються учасники дискурсу встановлених правил і процедур, чи відповідає це таким голов-

ним домаганням значущості, як а) зрозумілість; б) правдивість; в) істинність; г) нормативна правильність¹.

У цьому тестуванні треба зауважити неабияку, навіть особливу роль інтелектуалів, зокрема представників соціальних наук — теоретичної соціології та соціальної філософії, які мають виконувати функцію “соціологічного просвітництва” (Н.Луман). Своєю чергою, й філософія має не просто доносити до громадян думку (хоча й це завдання є вкрай важливим), просвітлюючи їхній розум, а насамперед бути “хранителькою раціональності”, носієм “габітусу розуму” (Габермас), аргументативного дискурсу за тими правилами й вимогами домагання значущості, про які йшлося.

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ, кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії і теорії соціології Інституту соціології НАН України

Реформи: проблеми методології дослідження

Однією з основних причин сучасного кризового стану України є недостатнє опрацювання проблем методології дослідження і розуміння феномену реформ. Слід зазначити, що існує чимало визначень поняття “реформа”, які можуть не тільки різнитися між собою, а й суперечити одне одному. Ця ситуація не є суто деструктивною. Важливо розуміти, що ці поняття не тільки існують у рамках різних форм життєдіяльності (політика, наука тощо), а й розробляються і формулюються в рамках різних наук (соціології, політології, правознавства та ін.) різними категоріальними засобами і методами і з різними цілями. Навіть у рамках власне науки можна виокремити два типи визначень поняття “реформа”, що їх вельми умовно можна позначити як: а) формальні, описові, кількісні і б) якісні, сутнісні. Різноманітні визначення не заперечують, а доповнюють одне одне, необхідно зрозуміти їхню обмеженість і конкретно виконувати ними функції.

Мабуть, для з’ясування сутності та змісту реформ, виявлення основних характеристик та ознак, установлення функцій необхідна побудова системи категорій, що віддзеркалюють певні феномени, близькі або пов’язані з реформою. Наприклад, реформа — зміна — трансформація — реформація — модернізація — демократизація — конфлікт — революція тощо. Чим більше категорій включаються в подібного роду систему, тим більшим є її пізнавальний потенціал.

Такого стибу структуру можна вибудувати конкретно і стосовно самої реформи. Напевно, у найбільш простому і загальному вигляді можна вирізнити три основні моменти у розумінні реформи.

По-перше, *розуміння реформи як мети*, найбільш абстрактної поряд із сукупністю конкретних. Цей елемент реформи (мета) може “розгортатися”, конкретизуватися за допомогою інших категорій: причини реформ, їхніх умов, ідеалів, завдань — стратегічних, тактичних тощо. Деструктивним аспектом такого розуміння реформи може стати перетворення реформи-мети — як організаційного принципу — на політичне гасло і фетиш, якийсь міф і догму, що набувають сакрального чи містичного характеру свого роду нової релігії, від якої очікують на диво чи священне творіння.

По-друге, *розуміння реформи як дії (або сукупності дій)*. Такий підхід до реформ, до їх дослідження розвивається переважно в рамках конфліктного функціоналізму за недооцінювання значимості парадигми діалектичної теорії конфлікту

¹ Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи / Переклад з німецької, післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. — Київ: Стилос, 2014. — С. 62.

(структуралізму) і тим паче класового аналізу. З цієї точки зору досліджують переважно функції реформ, механізм їхнього розвитку та перебігу, але у загінку залишаються реальні й конкретні рушійні сили реформ, мотиви їхньої дії, цілі і завдання, розташування соціально-класових сил і співвідношення їх, засоби і методи мобілізації й організації. У рамках такого підходу реформа може сприйматися лише як окремий акт (політичний, правовий, економічний та ін.) або подія, а не процес. При цьому ігнорується системність реформи чи реформ, взаємозалежність і взаємозумовленість їх. Конкретно, у сучасному українському суспільстві втрачається взаємозв'язок реформ із середнім класом, демократією і громадянським суспільством, тоді як саме середній клас має бути основною рушійною силою проведених реформ, базою і гарантом демократії. На жаль, наразі він не має своїх організацій, партій, ідеології, бо являє собою лише “клас у собі”, або “квазі-групу”.

По-третє, *розуміння реформи як деякого результату-зміни*, нового стану суспільства, що відрізняється від попереднього стану новими якісними чи кількісними параметрами. За такого підходу реформи можуть розумітися і проголошуватися як проста зміна кількісно вимірюваних характеристик (збільшення чи зменшення): цін, заробітної плати, рівня безробіття, кількості пенсіонерів, поліціантів тощо. Втрачається сприйняття реформ як “революції згори”, що вочевидне значимість таких змін у процесі реформ, як якісні зміни у владі або зміна самої влади, включно зі зміною чинного політичного режиму, зміна соціальної структури суспільства, економічних відносин як умов існування класів та інших соціальних груп. У сучасній Україні реформи, першою чергою, мають створити конкретні умови для виникнення якісно нового середнього класу постіндустріальної доби.

АНАТОЛІЙ АРСЕЄНКО, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Камо грядеши, Україно, у XXI столітті?

З часу проголошення незалежності і початку економічних реформ в Україні минуло 25 років. Люди праці пов'язували з ринковими трансформаціями надії на краще майбутнє. Ці очікування всіляко “підігрівалися” ЗМІ, західними “транзитологічними” інститутами та новоявленою вітчизняною політичною “елітою”. Остання не жалкувала обіцянок побудувати суспільство без “...ізмів”, у якому всім буде житися вільно і добре. Оскільки Україна була однією з найбагатших радянських республік і мала у своєму розпорядженні величезний промисловий та аграрний потенціал, висококваліфіковані трудові, наукові й культурні ресурси і кадри, виконання цього завдання не викликало сумнівів.

Для приховування справжньої сутності прийдешньої “народної приватизації”, що нібито всіх зробить власниками та проторує шлях “українському економічному диву”, можновладці сприяли насадженню ринкового романтизму і політичної ейфорії в українському суспільстві. Але наприкінці ХХ століття більшість населення повною мірою переконалася в тому, що все це було елементарною риторикою, котра торує майбутнім олігархам шлях до влади і багатства. Водночас “нові хазяї життя” в Україні, як казав Макс Вебер, багатіли, щоб іти у владу, і йшли у владу, щоб багатіти.

У результаті Україна опинилася на узбіччі світового розвитку й перетворилася на “хворого” Європи. На цьому похмурому тлі прагнення влади поліпшити справи України за рахунок інтеграції в Євросоюз, де вона нікому не потрібна і яку ніхто туди не збирається приймати, провалилося. У зв'язку з цим виникає традиційне питання: “Що робити?” Щоб відповісти на нього, необхідно передусім поставити

соціальний діагноз державі Україна, а потім — вдатися до пошуків адекватних ліків для “хворого” Європи,

Як відомо, будь-яка держава існує доти, доки має здатність до відтворення свого суверенітету. У цьому контексті доречно проаналізувати стан елементів самовідтворення нашої держави як системи крізь призму характеристик її якісної визначеності відповідно до підходу, викладеного у монографії Р.Н.Долникової “Методологія і методика прогнозування зовнішньої політики неосоціалістичних держав” (М.: Наука, 1986). До згаданих вище елементів вона відносить: 1) цілісність території, 2) відтворення населення, 3) відтворення економіки, 4) виживання національної культури і 5) відтворення соціальної структури.

Виходячи з того, що система — це особлива організація спеціалізованих елементів, об’єднаних в єдине ціле для реалізації конкретного завдання, головною метою держави як системи є збереження здатності до відтворення державного суверенітету. Держава може успішно виконувати цю функцію, якщо її складові слугують надійними територіальними, демографічними, економічними, культурними і соціально-структурними опорами для неї. Навіть часткова руйнація однієї з цих опор збільшує навантаження на інші елементи системи і призводить до передчасного зношення їх, що може викликати деградацію і розвал усієї системи. З цієї точки зору Україна, на мою думку, з кожним днем дедалі ближче підходить до фатальної межі.

На підтвердження цього припущення доцільно дослідити стан усіх елементів, що утворюють державу Україна. Дотримуючись матеріалістичної традиції, варто розпочати вивчення цієї проблеми з аналізу економічного потенціалу нашої країни. Після “прихватизації” загальнонародного надбання ані ефективного власника, ані ефективного виробництва у країні не з’явилось. Замість “економічного дива” приватизація призвела до деіндустріалізації економіки, і Україна вийшла на *перше місце у світі за скороченням економічного потенціалу*, що вимірюється розміром сукупного суспільного продукту.

У 2015 році реальний ВВП в Україні становив лише 65% ВВП УРСР напередодні руйнування СРСР. За даними Світового банку, це найгірший результат у світі за останні 25 років. З-поміж 166 країн, що обнародували статистику ВВП за 1991–2014, цей показник знизився лише у 5 країнах. Першість в економічному мортиролозі світу належить ВВП України, що зменшився на 35%. У цьому плані наша країна випередила Молдову (–29%), Грузію (–15,4%), Зімбабве (–2,3%) і Центрально-Африканську Республіку (–0,94%). ВВП у всіх інших країнах за цей період зріс. Наприклад, в Китаї — у десять разів, попри те, що в КНР державний сектор економіки становить 60%, а приватний — тільки 34%. Катастрофічне скорочення ВВП спричинило загострення демографічної кризи. Із переведенням економіки на ринкові рейки вперше після Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років в Україні почала скорочуватися середня тривалість життя, а смертність стала перевищувати народжуваність. У результаті цього населення України скоротилося із 51,9 млн на початок 1991-го до 42,8 млн станом на 1 січня 2016-го, тобто на 9,1 млн осіб.

Наступний елемент стосується виживання національної культури. Остання не зводиться до “шароварної” інтерпретації її змісту, позаяк охоплює всі основні аспекти матеріальної та духовної життєдіяльності суспільства. Розвиток культури залежить від знань, умінь, навичок, рівня інтелектуального, морального й естетичного розвитку, світоглядних позицій членів суспільства. Тому у формуванні культури беруть участь як культурологічні, так і наукові, освітні й інші інститути, що виконують функцію збереження і передання соціальної інформації з метою збереження історичної пам’яті. У протилежному випадку народ перетворюється на Іванів, котрі

не пам'ятають родства, якими легко маніпулювати в інтересах можновладців та їхніх закордонних наставників і хазяїв.

На жаль, американізація і вестернізація української національної культури під прикриттям прагнення “цінностей цивілізованого світу” не привели до збагачення її змісту і форми, а зіграли зворотну роль у цьому процесі. Упровадження західних моделей у середню школу перекреслило найкращі досягнення вітчизняної педагогіки, нав'язування Болонської системи неухильно веде до розвалу вищої школи. За цих умов про перспективи української науки, що впродовж 25 років фінансується за залишковим принципом, годі й казати. Культурна експансія Заходу посилює інноваційний дефолт України, веде до “відпливу інтелектуальних вершків” і виключає інноваційний варіант її розвитку.

Відтворення населення, економіки і культури залежить від відтворення соціальних структур, від соціальних відносин у суспільстві. Своєю чергою, сталість соціальних відносин справляє вирішальний вплив на сталий соціально-економічний розвиток, що має спрямовуватися на поліпшення якості життя людей: на зміцнення здоров'я, підвищення тривалості життя, забезпечення можливостей для здобуття належної освіти, гарантій свобод і прав людини. У цьому контексті особливий інтерес становить аналіз співвідношення гранично критичних і реальних показників розвитку нашого суспільства.

Одним із основних індикаторів у цій сфері є співвідношення доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших громадян. Гранично критичне значення названого індикатора у світовій практиці дорівнює 10 : 1. Перевищення цього показника створює загрозу небезпечних соціально-політичних та економічних наслідків, що призводять до антагонізації соціальної структури. В Україні це співвідношення (за даними 2008 року) становило 40 : 1, тобто в 4 рази перевищувало граничні нормативи! Гранично критичне значення частки населення країни, що живе за межею бідності, згідно зі світовою практикою, не має перевищувати 10%. В Україні за межею бідності, яка, за стандартами ООН, визначається на рівні 5 дол. на день, перебуває понад 80% населення, що веде до люмпенізації народу.

Не менш серйозну тривогу викликає перевищення гранично критичних значень співвідношення мінімальної і середньої зарплати, що веде до декваліфікації, деградації й пауперизації найманної робочої сили, а також високий рівень безробіття, що спричиняє зростання соціально знедолених категорій населення. Разом із тим майнова диференціація населення України в результаті приватизації держави олігархічними кланами виглядає знуцанням над власним народом з їхнього боку. Тільки так можна розцінити той факт, що за умов масового зубожіння людей праці Україна посіла 1-ше місце у світі за кількістю мільярдерів на 100 млрд дол. ВВП, випередивши Швейцарію — майже удвічі, США, Бразилію, Індію — більш як у два рази, Велику Британію — більш як утричі.

Одночасний розвал чотирьох носійних опор (елементів) держави неухильно веде Україну до втрати здатності до відтворення свого державного суверенітету, ставить її на межу банкрутства із перспективою перетворення на “державу, що не відбулася”. У наші дні вона стрімко втрачає можливість забезпечувати територіальну цілісність країни засобами адміністративної, зовнішньої і військової політики. Це означає загрозу розвалу України на низку “суверенних” уламків із подальшим поглинанням їх сусідніми країнами. Першим дзвіночком у цьому плані було передання Румунії, згідно з рішенням Міжнародного суду ООН, 90% перспективного нафтогазового родовища за 40 км на південь від о. Зміїний. Другим дзвіночком у тому ж плані стала втрата Україною Автономної Республіки Крим у результаті його анексії Росією й утворення сепаратистських анклавів “ДНР” і “ЛНР” на Донбасі.

У цьому контексті українське суспільство мусить не тільки усвідомити небезпеку катастрофи, що йому загрожує, а й негайно вдатися до заходів щодо збереження територіальної цілісності нашої Батьківщини і відновлення здатності України до відтворення державного суверенітету. Інакше нас очікує катастрофічне майбутнє з непередбачуваними наслідками аж до можливого зникнення України з політичної мапи світу у XXI столітті.

ІГОР МАРТИНЮК, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

“Ми прокинулись у новій країні, але не в новому суспільстві”

Думаю, що не тільки в Україні, а й у всьому світі типова реакція на дії влади – це ремствувати щодо цих дій. І всюди громадяни щось вчиняють, коли в тій владі щось не так. Але коли починаєш це робити в Україні, то, можливо, слід осмикувати себе – чи справді владні структури не хочуть змін? Можливо, у них об’єктивно немає для цього можливостей. Давайте згадаємо той чудовий серпневий ранок 1991 року, коли ми прокинулись в новій країні, але аж ніяк не в новому суспільстві. Що ми отримали у спадок? Розірвану у зв’язках економіку, виробництво потужного військово-промислового комплексу, який виявився раптом нікому не потрібний. Компартійну еліту, яка нам дісталася разом з усім успадкованим. Розрізнену і подрібнену у своїх політичних поглядах інтелігентну опозицію, яка добре вміла критикувати, але, на жаль, не вміла організовувати щось конструктивне. І цей перелік успадкованих проблем можна було б продовжувати. Та якщо розглядати ситуацію з погляду історичних масштабів, то чи є зрушення? Так, безумовно. Я би сказав, що за такими мірилами ми помітно віддалилися від того суспільства, яке мали чверть віку тому.

Чи це найбільші зрушення, яких можна було б досягти? Звичайно, ні. Можна було б побудувати й ліпші ідеальні моделі. Але ідеальні моделі існують тільки в ідеальному вигляді. Ми маємо те, що маємо, кажучи словами сучасного політичного діяча, і не просто тому, що цього неможливо було уникнути, а тому що це результати наших власних не-зусиль. Головна проблема, яку я вбачаю, полягає в тому, що реформи гальмуються навіть не у лабіринтах владних коридорів, а у суспільній свідомості. За біблійною легендою, Мойсей 40 років водив після Єгипетського полону по пустелі своїх співвітчизників, поки вимерли ті, що були рабами. Надто велика, особливо у старшій віковій групі, частка тих, хто не сприймає реалій і не адаптується до сучасних умов. Це той, я би сказав, тягар, який лежить на плечах суспільства. І річ не в тім, що цих людей слід якимось чином зневажати, розглядаючи як баласт. Епіцентр їхнього життя прийшовся на радянську добу, з усіма її негативами і позитивами, а зараз у них здебільшого спогади лишилися, ностальгія за впевненістю в майбутньому, вірую, що живемо у найкращому із суспільств. Ідеалізація соціалізму – то, звісно, самоомана, міраж втраченої “золотої доби”. Але в структурі суспільства ті, хто живе у світі цього міражу, хто не в змозі або не бажає адаптуватися до змін, становлять чималий сегмент. Поряд із тим від традиції нікуди не подінешся і те, що пізніші, пострадянські покоління значною мірою успадковують і соціальну пам’ять, і звички, і традиції, є поза сумнівом. Тому змінювати щось треба в цій площині – поступово, наполегливо, не розраховуючи на негайний результат. Як влучно помітив герой загальновідомого літературного твору, “розруха в головах”.

Що ми хочемо від тих самих владних еліт? Вони такі, які є, не тому, що люди, які до них входять, погані чи гарні, а тому, що їх сформувала та реальність, яка сьогодні існує. Тож коли рівень корумпованості в суспільстві сягає того, що, за даними моніторингу Інституту соціології за 2016 рік, упродовж року 48% опитаних тим чи

іншим чином брали участь у корупційних діях, то ремствувати потрібно не з приводу хабарників, а насамперед щодо всеосяжної корумпованості суспільства. Влада, гадаю, корумпована найбільше. Але в ганебної “медалі” хабарництва є два боки — той, хто дає, і той, хто бере хабаря. Якщо у масовій свідомості зафіксується, що вони однаково винні, то, можливо, щось і зміниться. Бо інакше заходи з боротьби з корупцією, яка за наших реалій являє досить ефективну — з прагматичного погляду — стратегію досягнення бажаних результатів, нагадуватимуть спробу Мюнхгаузена витягти себе за волосся з болю. Такі спроби вочевидь приречені. І річ не в гарних чи поганих можновладцях, не у “сильній руці”, яку, знову ж таки за даними багаторічних моніторингових досліджень, дві третини населення бажали б у нас бачити. Річ, зрештою, в нас самих. І я думаю, що найкращий шлях, який би могла обрати влада в цьому питанні — це поступові реформи. Цим шляхом іде Китай, де правляча еліта потрошку випускає владу наказову, тоталітарну з рук і натомість запроваджує елементи змін. Ми ж хочемо все й одразу. Цього ніколи не було ніде і не буде. Хіба що — з-під палки, але Боже збав нас від групи фанатиків при владі, яку б ідею вони не сповідували — соціалістичну, національну, державницьку, клерикальну. У будь-якому разі це вже не тріски летітимуть, а ліс зникатиме. Тобто наш народ. А це я вважаю найгіршим злом навіть у зіставленні з тим багном псевдодемократії, в якому ми опинилися у політичній царині.

На мій погляд, наш шлях — це шлях поступових змін, і завдання науки — визначити етапи та послідовність того, що потрібно і можливо зробити за конкретних умов українського сьогодення. Саме таким чином, вважаю, слід відповідати на риторичне запитання Євгена Головахи про роль науки і науковців у розробленні та здійсненні інноваційної стратегії суспільства. Це шлях здійснення тих реформ, які можливі на сьогодні. Як відомо, дипломатія є мистецтвом виокремлення досяжного із недосяжного. Ми мусимо в цьому плані бути дипломатами й радити тому ж урядові й тим самим соціальним інститутам те, що вони здатні зробити, зокрема з огляду на інерцію суспільного мислення та інерцію суспільної психології. Бо будь-яка реформа забуксує, якщо вона не підготовлена. Тому ми маємо утворювати собою той шар, те підґрунтя, на якому виникнуть справді реальні засади нового суспільства. Цей процес нешвидкий, і не варто тішитися ілюзією, ніби ситуацію можна кардинально змінити за кілька років. На жаль, бачу, що віку одного покоління для цього не вистачить. Але сподіваюся, що вистачить наступному.

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ, доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Інституціональна необхідність судової реформи

За умов жорсткого дефіциту бюджетних ресурсів взагалі та потреби у проведенні цілої низки реформ у різноманітних сферах суспільного життя зокрема з необхідністю постає завдання визначення першочергових реформ. Саме до таких, на мою думку, належить судова реформа з огляду на шерег обставин.

Соціально-політичний аргумент полягає у необхідності підвищення рівня довіри населення до інститутів державного управління. Одним із можливих способів досягти зростання довіри може стати реальна, а не декларативна побудова правової держави, невіддільною ознакою якої є прозора судова система за принципом: злочинці мають нести неминуче покарання, а свободи невинних мають бути захищені. Універсальність правового поля полягає в тому, що в його межах комфортно почувують себе не тільки пересічні громадяни, а й парламентарії, які тримаються за депу-

татську недоторканність як превентивний засіб від переслідування політичними опонентами при владі. Та й депутатська недоторканність також не має бути на перешкоді засудженню тих парламентарів, що вчили протиправні дії. Здійснення судової реформи має також втілити в життя принцип “перед законом всі рівні”, незалежно від фінансових можливостей суб’єктів судових справ. Реалізація останнього принципу, знов-таки, дасть змогу істотно підвищити рівень довіри наших громадян до можновладців, які наразі нерідко “вирішують” на свою користь судові справи (як приклад, численні справи щодо “мажорів”, котрі скоїли дорожньо-транспортні пригоди з людськими жертвами). Додатковим соціально-політичним аргументом є також вимога Європейського Союзу щодо незворотної та послідовної мінімізації всеохопної корупції в Україні, чого неможливо досягти без здійснення судової реформи.

Економічний аргумент полягає у необхідності створення безпечного, а значить правового клімату як для вітчизняних, так і для закордонних інвесторів. Відомо, що нині рейдерські захоплення, доведення до банкрутства економічно успішних підприємств (з єдиною метою подальшого отримання прибутку для нових власників) і т.ін. часто не дістають адекватної правової оцінки й не спричиняються до винесення відповідних судових рішень. Тут окремо слід також нагадати про низку приватних банків, наразі банкрутів, власники яких, піклуючись лише про власний добробут, через суди намагаються відновити їхню діяльність. Реалізація повноцінної судової реформи, насамперед неупередженого судочинства, покликана мінімізувати масштаби корумпованості державних службовців, поширеності економічних злочинів тощо.

Механізм реалізації передбачає як створення нових інституціональних органів, так і застосування можливих способів безпосередньої імплементації головних принципів реформи в судову практику, що має кінцевою метою утвердження верховенства права та неухильного дотримання закону.

За новітньої доби, значною мірою під зовнішнім тиском, в нашій країні створені нові державні органи з боротьби з корупцією, такі як Національне антикорупційне бюро України (НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП). Однак кінцеві результати антикорупційної кампанії поставлені в залежність від досі неререформованих судів та від суддів, рішення яких здебільшого є заангажованими. Як наслідок ефективність діяльності вищезгаданих державних органів фактично зводиться нанівець.

Тому необхідним елементом проведення судової реформи має стати повноцінна система незалежних антикорупційних судів, а не лише Вищого антикорупційного суду, як це передбачено Законом України “Про судоустрій і статус суддів”. Цим судам належить розглядати антикорупційні справи по суті, давати згоду на проведення відповідних слідчих дій на клопотання НАБУ та САП. Автономія системи незалежних антикорупційних судів має бути чітко визначеною й законодавчо закріпленою, а їхнє фінансування забезпечене захищеною статтею державного бюджету. Розуміючи реальну загрозу для життя таких суддів та їхніх родин з боку суб’єктів корупційних дій, держава повинна гарантувати їм надійний захист, ба й спеціальну охорону.

З іншого боку, створення таких спеціалізованих судів дасть змогу істотно скоротити потребу в загальній кількості суддів, які пройшли люстрацію і за своїми моральними і професійними якостями можуть вершити справедливе правосуддя. Цей аргумент є доволі актуальним з огляду на неможливість поповнення судів різних інстанцій практично по всій країні новими судьями. Як свідчить набір у патрульну поліцію, тотальна заміна попередніх фахівців на нових, без належної професійної підготовки є вкрай небезпечною для збереження загального професійного рівня службовців.

Оскільки здійснення неупередженого правосуддя, по суті, гальмується через брак волі з боку можновладців, особливо важливу роль у здійсненні судової реформи відіграє громадський контроль та безпосередня участь лідерів громадської думки, правозахисних громадських організацій у процесі очищення й оновлення судової влади. Різноманітні форми громадської участі роблять нормативний внесок у легітимацію політики та реалізацію рішень. Можливими формами залучення громадськості до реалізації судової реформи мають стати публічні громадські обговорення, включно з електронними консультаціями із громадськістю; використання положень Закону України “Про доступ до публічної інформації”; Громадська рада при Міністерстві юстиції України з питань люстрації. Зусилля громадськості мають зосередитись на контролі за діяльністю суддів і можливості їх усунення від займаних посад на підставі порушення ними чинного законодавства. Суддівський корпус не має бути кастою недоторканих, оскільки є елементом державної влади й утримується коштом платників податків.

І на останок про місце наукової спільноти, включно із соціологами. Успішне здійснення судової реформи потребує активної співпраці науковців, їхньої участі насамперед в організованих формах громадської активності та присутності в медійному просторі. Як приклад можна навести діяльність мережі громадських еколого-правових організацій “ЕкоПраво” в наданні еколого-правових консультацій, сприянні доступу пересічних громадян до справедливого правосуддя, удосконаленні екологічного законодавства за безпосередньої участі як юристів-практиків, так і науковців. З епістемологічної точки зору, входження соціолога всередину конкретної ситуації і розуміння того, як різні учасники соціального процесу її сприймають і інтерпретують відповідно до своїх поглядів і цінностей, відповідає методові співчасного дослідження.

ТЕТЯНА ПЕТРУШИНА, доктор соціологічних наук, завідувачка відділу екологічної соціології Інституту соціології НАН України

Щодо реалій і суспільних очікувань від реформ в Україні

Стосовно сутності, видів і алгоритму реалізації реформ. Повністю поділяю тезу, висловлену модератором нашого круглого столу, щодо розуміння реформ як керованого, свідомого процесу змін інституціональних “правил гри”, що здійснюється, як правило, владними структурами. Відмінність реформаторських змін від революційних полягає у швидкості, масштабності та глибині перетворень. Якщо реформи націлені на покращення окремих соціальних порядків у рамках чинного суспільного устрою, то революційні зміни — на кардинальну зміну соціального ладу. Тому смислове навантаження поняття “докорінні зміни” стосується власне не реформ, а революційних за суттю перетворень інституціонального устрою суспільства. Під цим кутом зору, “ринкові реформи” 90-х років минулого століття, суттю яких стали процеси всеосяжної приватизації, були контрреволюційними змінами соціалістичного устрою, а вимоги докорінних змін під час так званої “революції гідності” так поки й залишаються гаслами.

Водночас я би обережніше поводитися і з поняттям “модернізаційного реформування”. Використання багатозначного терміна “модернізація” як данина модному тренду не сприяє більш чіткому розумінню ні сутності, ні алгоритму реформування. Краще в контексті широкого виміру реформ вести мову про реформування всієї системи суспільних відносин. Повністю поділяю також висловлену тезу щодо доцільності виокремлення — залежно від предметної сфери інституціональних змін —

реформ системи соціальних відносин загалом та секторальних реформ. Ці два ви- міри реформ, дійсно, взаємопов'язані й обидва потребують системного підходу.

Стосовно механізму реалізації реформ. Ніякого парадоксу в ньому немає. Су- спільний ефект реформ, справді, не завжди може бути миттєвим, особливо коли йдеться про складні для реформування об'єкти та інертність неформальних інсти- туціональних практик, вкоріненість соціокультурних норм поведінки людей. Роз- рив же між декларативними заявами політичних акторів і реальними результатами їхніх реформаторських дій свідчить не стільки про складність реалізації реформ (яку в жодному разі не можна применшувати), скільки про відсутність необхідної для їх здійснення політичної волі, зацікавленості й відповідальності за досягнення визначених цілей, та й загалом про недотримання головних правил ефективного ре- формування.

Незалежно від ступеня деталізації різними дослідниками умов успішного ре- формування, його головними складовими є такі. Перш за все, ретельно розроблена концепція реформ як інституціональних змін, які відповідають нагальним потребам розвитку суспільства, а також кінцеві та проміжні цілі, конкретні етапи та способи проведення перетворень. На всіх етапах реалізації реформи мають вести до ево- люції, а не інволюції, сприяти соціально-економічному розвитку країни, підвищен- ню якості і рівня життя людей. І хоча реформи йдуть, як правило, “зверху”, для свого успіху вони мають зустрічати розуміння і відгук у широких масах, відповідати очікуванням громадян. Тільки на тлі довіри до реформ і реформаторів можлива ма- сова підтримка реформ. Крім того, історично вивіреною організаційною передумо- вою успішного реформування є забезпечення державного і громадського порядку. Це прекрасно розумів ще століття тому П.Століпін, котрий вважав за необхідне спочатку наведення порядку в державі, а потім проведення реформ. Цього правила мудро дотримувався і Ден Сяопін (коли йому запропонували почати з демократич- них реформ, він сказав: “Ні! Реформи потім! Давайте спочатку наведемо елементар- ний порядок в економіці”). Мабуть, жодна реформа за всю новітню історію України не здійснювалася з урахуванням цих базових для успішного реформування перед- умов.

І хоча цей аспект вже заторкували в нашому обговоренні, також зауважу дещо стосовно сприйняття реформ у нашому суспільстві. Замість ретельного аналізу си- туації, що склалася в Україні після розпаду Союзу, і замість розроблення власної національної, не за назвою, а за суттю, програми реформ, українські “реформатори” стали бездумно впроваджувати запозичені у МВФ “універсальні” монетаристські рецепти, що аж ніяк не сприяли економічному зростанню і підвищенню якості й рівня життя людей. По суті, під гаслом ринкових реформ відбулося масове пограбу- вання народу.

Як визнав екс-президент України Л.Кучма, результатом ринкових реформ в Україні стали “прискорене розбалансування і частковий розвал народного госпо- дарства”, контрасти в матеріальному становищі різних верств населення, що пере- вищують поріг соціальної стабільності¹. Наші реформатори виходили з формули: спочатку реформи, потім розв'язання соціальних завдань, що рівнозначно реформу- ванням за рахунок депривації широких мас населення. Світовий досвід успішного ре- формування, проведеного, наприклад, німецьким канцлером Л.Ерхардом у 1960-ті роки або президентом США Ф.Рузвельтом у 1930–1940-ві, показує протилежний підхід. Так, серед основних ідей “нового курсу” Ф.Рузвельта поряд з державним регулюванням, боротьбою з економічною злочинністю, обмеженням діяльності мо- нополій слід зазначити завдання подолання бідності.

¹ Кучма Л. Україна — не Россия. — Москва, 2003. — С. 167, 179.

Сьогодні практично ні в кого з вітчизняних і зарубіжних аналітиків немає сумнівів у провальному характері радикальних економічних реформ, непродуктивності та соціальній деструктивності приватизації як їх центральної ланки. Самі реформатори стали називати створене в результаті суспільство “диким” і “олігархічним” капіталізмом з високим ступенем криміналізації та корупції. У країні між її “(олігархічними) володарями” розгорнулася і триває справжня битва за ресурси, у тому числі за землю. При цьому широкі маси простих людей виявилися абсолютно відчуженими і від влади, і від реформ, які ця влада проводить. Громадян просто ставили перед фактом приватизації найбільших, стратегічно важливих для країни об’єктів, проведення інших перетворень (наприклад, розподілу житлово-комунального господарства між окремими приватними структурами з подальшим багаторазовим збільшенням плати з боку населення за комунальні послуги без покращення якості цих послуг і взагалі без об’єктивного обґрунтування необхідності такого подорожчання), не залишаючи будь-якої можливості впливу на ці процеси. Переважна більшість населення була позбавлена не тільки соціального забезпечення, а й права на гідну роботу. Держава уособилася в корумпованій владі, що служить олігархам і байдужа до прав і нагальних потреб людини. Настрої людей почали змінюватися від ринкової ейфорії до масового розчарування і накопичення глибокої незадоволеності чинною системою.

За даними всеукраїнського опитування 2012 року, проведеного Центром соціальних та маркетингових досліджень SOCIS ($N = 3200$), найбільші частки населення вважають, що економічні реформи в Україні здійснюються першою чергою в інтересах представників влади і вітчизняних олігархів (40% і 38% відповідно) і дуже мало (9%) — що в інтересах більшості населення. Після 20 років докорінних змін і радикальної перебудови системи соціальних відносин більшість наших співгромадян (73%), за даними опитування 2013 року, вважали побудоване суспільство несправедливим. На думку більш як половини населення, Україні не вдалося стати ні демократичною, ні правовою, ні соціальною державою (51%, 65% і 60% відповідно). А негативні наслідки у сприйнятті громадян, на жаль, абсолютно переважали будь-які позитивні результати ринкових реформ¹. Проте і після “революції гідності”, влітку 2016 року, на тлі нових реформ нової влади обмаль українських громадян вважали, що такі визначальні засади функціонування держави, як рівність всіх громадян перед законом, справедливість, контроль законодавчої та виконавчої влади з боку суспільства і належний рівень життя громадян, достатньо забезпечені в Україні (відповідно: 5%, 3%, 4% і 2%). Переважна більшість опитаних зазначили протилежне (відповідно: 89%, 88%, 83% і 94%).

Невдоволення системою бюрократично-олігархічного капіталізму, в якій визначальну роль відіграють олігархи та корумповані суб’єкти влади, що реалізують свої корисні приватні інтереси на шкоду загальнонаціональним інтересам, стало одним із головних мотивів протестної активності українських громадян на Майдані 2013–2014 років. На жаль, історія повторюється, і більшість наших співвітчизників

¹ Серед позитивів 20-річного реформування, за даними опитування 2011 року, люди вказували на різноманіття товарів широкого споживання, можливості прояву підприємницької ініціативи та можливості для відпочинку й туризму, що за всієї важливості не становить критичного набору найважливіших показників розвитку суспільства. Більш як половина населення зазначили негативний вплив ринкових реформ на рівень життя і можливості працевлаштування. Значна кількість наших громадян вважають, що ці перетворення негативно відбилися на низці суттєвих аспектів соціально-економічного життя суспільства (йдеться про економіку, соціальне забезпечення, рівні життєві можливості людей та ін.) [Петрушина, 2011: с. 275].

на відстані двох років від подій на Майдані (за даними моніторингу 2016 року) відчують себе у “програші” від зміни влади в 2014 році (56%). Сьогодні лише 2% населення вважають нинішню владу “гарною командою політиків, яка веде країну правильним курсом”. Більшість (59%) оцінює людей, які перебувають зараз при владі, як таких, що турбуються лише про своє матеріальне благополуччя та кар’єру.

Не випадково, відповідаючи на запитання, що заважає владі сьогодні реалізувати реформи, наші співгромадяни наголошують, насамперед, такі аспекти, як корупція (59%) і небажання олігархів відмовлятися від надприбутків (60%), а також небажання політичних еліт змінювати систему (47%). На відміну від влади, пересічні громадяни не списують наші проблеми і “провали” в економіці на воєнне протистояння на Сході країни. Тільки кожен п’ятий респондент (18%) вказав на ситуацію на Сході як на чинник, що перешкоджає владі реалізувати реформи.

Як уже зазначали мої колеги, переважна більшість населення (59%) не згодна далі терпіти зниження рівня життя, до якого призвело здійснення реформ; готові терпіти якийсь недовгий час менше за третину населення (29%). Кожен третій (37%) свою незгоду терпіти подальше зниження рівня життя пояснив невірою в успішність реформ, кожен п’ятий (21%) — тим фактом, що його рівень життя “вже зараз нестерпний”.

Головні перешкоди на шляху реформування країни. Що ж, насамперед, гальмує проведення реформ? Безумовно, внутрішні чинники. В суб’єктивному вимірі це — брак у вищих ешелонах влади щиро відданих українському народові та професійно підготовлених лідерів, в інституціональному — олігархічна сутність панівного соціально-економічного устрою. За чверть століття ринкові трансформації призвели до значної втрати національного багатства країни, деіндустріалізації економіки, дестабілізації та кризи фінансової системи, девальвації цінності людського життя і значного погіршення стану людського потенціалу.

Повністю згодна з думкою В. Степаненка, що суспільство не менш, ніж представники влади, відповідальне за такі результати. Люди мають не тільки усвідомити це, а й навчитися використовувати й реалізувати свої громадянські права та обов’язки, боротися за вибір кращої долі. Незадовільні показники соціально-економічної ситуації за такий тривалий час виглядають парадоксально на тлі наявного в Україні значного трудового, наукового і природно-ресурсного потенціалу, який, очевидно, може бути реалізований в іншій, адекватній йому інституціональній моделі господарювання. Завданням же соціологів залишається постійна наукова рефлексія ефективності здійснюваних реформ, як вузько секторальних, так і загально-системних, що охоплюють усе українське суспільство, і пошук єдино правильного шляху розвитку.

ВІКТОРІЯ СМАКОТА, кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Оцінки результатів економічних реформ населенням України

Найочевиднішим результатом запроваджених чверть століття тому в Україні економічних реформ слід назвати зростання розчарування більшості населення в їхній подальшій доцільності для країни та суспільства. Негативну оцінку результатам реформування економіки однозначно дає як населення країни, так і наукова спільнота. При цьому і ті, і ті зазначають, що негативні явища, тривалий час спостережувані в українській економіці, в останні кілька років багаторазово посилюються. Найбільш деструктивною тенденцією визнається поглиблення економічної

нерівності в суспільстві, що зумовлює кризові зміни в інших царинах громадського життя¹.

Результати моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України демонструють, що попервах позитивне ставлення населення до процесу лібералізації в економіці, що фіксувалося на початку 1990-х, доволі швидко змінилося, стало негативним, і ця тенденція домінує донині. (Стабільно негативне ставлення до приватизації великих підприємств, що його висловлює більшість опитаних, фіксується від 1998 року. Приватизація малих підприємств не породжувала такого рівня суспільної незгоди аж до цього року, коли було зафіксовано максимально негативне ставлення як до приватизації цього типу підприємств, так і до передання у приватну власність землі.)

Дані, отримані за результатами моніторингового дослідження 2016 року, демонструють максимально негативну оцінку українським населенням економічної ситуації в країні за останні 16 років (2,1 бала за 10-бальною шкалою). Критично мінімальна оцінка економічної ситуації є результатом загального падіння рівня та якості життя населення: так, практично всім опитаним цього року (93,8%) бракувало забезпечення належного рівня життя громадян в українському суспільстві. Достатньо чітко у громадській думці вимальовуються тенденції зростання незадоволеності матеріальним і соціальним становищем, погіршення якості життя й відсутність впевненості на поліпшення ситуації в країні у найближчій перспективі.

Особливо помітним стає незадоволення опитаних своїм матеріальним становищем за два останні роки: в 1,6 раза збільшалося респондентів, які вказують на радикальне погіршення матеріального становища своєї сім'ї (у 2014-му сімейне матеріальне становище значно погіршилося в 27,6% опитаних; у 2016-му їхня частка зросла до 47,0%, причому відбувся цей процес за рахунок більш благополучних верств населення). Загалом 79,1% респондентів цього року говорили про погіршення матеріального становища своєї сім'ї; двома роками раніше з таким твердженням погоджувалися 59,6%. Значно (удвічі) поменшало тих, хто характеризує матеріальне становище своєї сім'ї як більш-менш стабільне ("залишалися такими самими матеріальні умови сім'ї" у 34,9% респондентів у 2014-му та у 17,6% респондентів у 2016 році).

Крім того, за оцінками громадян, зростає соціально-економічна уразливість у разі втрати джерела доходу, що свідчить про посилення соціальної незахищеності значної частини населення у країні. Порівняно з минулим роком скоротилася кількість сімей, що мають заощадження більш ніж на місяць, на випадок втрати основного джерела доходу (частка тих, кому вистачає заощаджень не більш ніж на місяць, зросла із 38,6% у 2015-му до 45,1% у 2016 році).

Ситуація масового зuboжіння, коли на "дні" соціальної піраміди опиняється більшість населення країни, поряд із демографічними проблемами (безпрецедентне зниження рівня народжуваності), зростанням рівня безробіття й зумовленим цим збільшенням трудової міграції української молоді (серед якої практично третина, за даними МОМ, не планує повертатися на Батьківщину²) — усе це говорить не просто

¹ *Геец В.М.* Особенности взаимосвязи экономических и политических предпосылок реконструктивного развития экономики Украины // Экономика Украины. — 2016. — №12. — С. 3–22 (Economica_Ukr_12_2016_RUS.p 65.pdf).

² Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. Міжнародна організація з міграції (МОМ). Представництво в Україні (mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf).

про неефективність проведених економічних реформ, а й про серйозну шкоду їх для соціального устрою і майбутнього держави.

НАТАЛІЯ ТОЛСТИХ, кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Реформування економіки: чи готове населення України терпіти погіршення добробуту?

Реформами в наукових колах зазвичай називають визначені стратегічною програмою цілеспрямовані дії уряду, що сприяють створенню таких нових умов розвитку економіки, що ведуть до підвищення її ефективності та зростання добробуту населення. Але самі реформи супроводжуються зростанням нестабільності в суспільстві, а часто — зниженням добробуту, адже вони здійснюються шляхом руйнації чи докорінної зміни економічних інститутів, що потребують оновлення. Оскільки реформи є болісним для суспільства процесом, вони мають відбуватися якнайшвидше.

Економічні реформи в Україні, що тривають уже понад двадцять років, виявилися невдалими. За цей час не був відновлений валовий внутрішній продукт у дореформеному розмірі, а його незначне зростання в окремі роки мало хвилеподібний характер, бо ґрунтувалося переважно на вигірній кон'юктурі на сировинні товари, котрі переважають в експорті української економіки, на світових ринках. Не було здійснено модернізації виробництва, у тому числі промислового, а отже, не було створено умов для стабільного довгострокового соціально-економічного розвитку країни. У соціальній сфері не вдалося подолати масове безробіття і малозабезпеченість населення, що набули хронічної форми. Більшість населення щодня стикається зі скрутою виживання й очікує бодай якогось поліпшення в економіці. Ці загрозливі явища ще більше загострилися внаслідок впливу глобальної економічної кризи і складної політичної ситуації, що її зараз переживає Україна.

За даними опитування, проведеного у 2016 році Інститутом соціології НАН України (див.: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін—2016), на запитання про те, чи згодні вони й далі терпіти погіршення рівня життя, якщо це необхідно для проведення реформ, ствердно відповіли тільки кожен третій (33,2%) опитаний: 28,8% готові терпіти, але недовго, і лише 4,4% — стільки, скільки потрібно. Низький рівень життя вже на момент опитування не дає можливості 21,4% респондентів і далі скорочувати споживання товарів та послуг, навіть якщо цього потребують реформи. І ще 37,2% респондентів відмовлялися приносити власний добробут у жертву реформам, позаяк не вірили в їхню успішність.

Невисокий рівень підтримки економічних реформ пояснюється тим, що вони суперечать інтересам більшості населення. Неоліберальні за суттю, економічні зміни в українському суспільстві звелися до приватизації власності на засоби виробництва незначною верствою суспільства та скорочення участі держави у сфері соціального захисту своїх громадян. Населення України, як свідчать результати опитувань, очікує від економічних реформ прямо протилежних результатів.

Для покриття дефіциту бюджету держава планує передати в приватну власність значну частину підприємств, які ще залишаються в державній власності, у тому числі підприємства стратегічного значення. Це навряд чи дістане розуміння з боку населення. У 2016 році приватизацію великих підприємств сприймали позитивно 13,8%, негативно — в'ятеро більше — 62,3% — опитаних. До приватизації землі ставилися позитивно 16,7%, негативно — 58,9%. Майже половина респондентів — 46,9% — негативно сприймали приватизацію і великих підприємств, і землі.

З необхідністю мінімізації ролі держави в управлінні економікою погоджувалися 11,5% опитаних. Удвічі більше (25,8%) респондентів вважали, що треба поверну-

тися до планової економіки на засадах повного державного обліку і контролю. Найбільше прихильників виявилось у поєднання державного регулювання і ринкових методів в управлінні економікою, чисельність цієї групи сягала половини (51,4%) опитаних. Схожим чином 57,5% зазначали, що рівень життя всіх громадян має бути гарантований спільними зусиллями держави й самих громадян. З думкою про те, що турботу про добробут усіх громадян варто покласти переважно на плечі держави, згодні 25,7% респондентів. Порівняно менше (13,3%) було тих, хто підтримує відмову держави від забезпечення загальних соціальних гарантій, крім надання допомоги непрацездатним громадянам, і прихильники цієї альтернативи виявилися найменш чисельними.

Противники приватизації великих підприємств і землі та прихильники активної ролі держави в соціально-економічному розвитку країни чисельно переважали як серед респондентів, готових і далі затягувати паски в очікуванні успішних реформ, так і серед тих, хто не був згоден на це. Так, негативне ставлення до приватизації великих підприємств простежувалося у відповідях 66,1% готових і 66,0% не готових і далі терпіти зниження рівня життя респондентів. Проти приватизації землі в цих підгрупах висловлювалися 54,6% і 63,3% респондентів відповідно. Вважали, що в управлінні економікою треба поєднувати методи державного регулювання і ринкові методи, половина як готових (53,1%), так і не готових і далі жертвувати власним добробутом задля реформ (51,6%). Серед тих, хто з певних причин не був готовий і далі терпіти зниження рівня життя, частка прихильників повернення до планової економіки на засадах повного державного обліку і контролю становила 27,7%, а тих, хто вважав за необхідне мінімізацію державної участі в управлінні економікою, було 9,3%. У підгрупі респондентів, готових і далі терпіти зниження рівня життя внаслідок реформ, це співвідношення виявилось менш контрастним (23,2% і 15,0% респондентів відповідно), проте й тут було більше прихильників посилення регуляторної ролі держави в управлінні економікою. Так само половина і згодних, і незгодних на зниження рівня життя на користь реформ (62,8% і 56,1% респондентів відповідно) зазначали, що власні зусилля громадян, спрямовані на забезпечення їм гідного рівня життя, мають бути доповнені державною підтримкою. Проте серед респондентів, готових до подальшого погіршення умов існування через реформи, частка тих, хто вважав, що громадяни, крім непрацездатних, мають самотужки забезпечувати гідне життя (17,0%), була такою самою, що й частка тих, хто покладав це завдання в основному на державу (18,0%). У підгрупі не готових з якихось причин до зниження рівня життя було більше респондентів, які вважають державу відповідальною за добробут членів суспільства (29,8%), ніж респондентів, котрі визнавали цю відповідальність за самими громадянами (10,8%).

Потрібен вибір Україною стратегії соціально-економічного розвитку. Основною рушійною силою реформування економіки має стати творча ініціатива громадян, проте вона не може реалізуватися без соціальної підтримки держави. В економіці країни зараз не використовується багатий творчий потенціал її громадян. На момент проведення опитування, у липні 2016 року рівень зареєстрованого безробіття становив 1,4% населення працездатного віку, однак реальне безробіття значно масштабніше. Зареєстроване безробіття охоплює 20,9% усіх безробітних, визначених за методологією МОП¹. Економічний розвиток неможливий без демократичних змін, що передбачають участь всіх громадян у суспільному й економічному житті суспільства. Але і демократичні зміни матимуть лише декларативний характер, якщо не супроводжуватимуться підвищенням добробуту всіх громадян і

¹ Економіка України за січень–липень 2016 року // Урядовий кур'єр. — 2016. — № 172 (5792). — С. 7.

зниженням соціально-економічної нерівності завдяки проведенню державної політики перерозподілу доходів. Майбутні реформи можуть бути успішними тільки в тому разі, коли вони будуть системними, а їхню мету, що відповідатиме інтересам усіх громадян, поділятиме все суспільство.

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК, кандидат соціологічних наук, молодший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Вплив деіндустріалізації на становище робітників України

Ключовими ідеями неоліберального реформування економіки України стали ідеї Чиказької школи на чолі з відомим теоретиком неолібералізму М.Фридманом. Відповідно до головних постулатів цієї парадигми, держава має мінімізувати своє втручання в економіку і діяти в рамках триєдиної формули: “дерегуляція — приватизація — зниження соціальних витрат”¹. На словах метою ринкового трансформування пострадянських економік було підвищення їхньої ефективності. Насправді капіталістична реформація призвела до деіндустріалізації народного господарства практично в усіх колишніх країнах СРСР, що відповідало інтересам закордонних ТНК, спрямованих на усунення потенційних конкурентів у “нових ринкових демократіях”.

Процес деіндустріалізації виявився найруйнівнішою складовою усіх ринкових перетворень і причиною докорінного руйнування структури української економіки і суспільства. Зменшення частки промисловості у структурі економіки спричинило не тільки погіршення добробуту робітничих сімей, а й негативно позначилося на добробуті всіх громадян, призвело до зниження рівня і якості життя переважної більшості населення країни, забезпечивши фантастичне збагачення обмеженому колу власників, які “прихватували” загальнонародне надбання. У результаті приватизації й маркетизації народного господарства країни Україна замість підвищення його ефективності, обіцяного західними “архітекторами” неоліберальних реформ, отримала тотальну примітивізацію економіки, величезну зовнішню заборгованість держави, масову бідність населення і колосальне майнове розшарування суспільства.

Перехід до ринку справив дуже негативний вплив на соціально-економічне становище робітничого класу. У результаті деіндустріалізації мільйони робітників, техніків та інженерів стали жертвами масового хронічного безробіття, були змушені погоджуватися з новими формами тимчасової, часткової та іншої нестандартної зайнятості, найчастіше з мізерними заробітками і небезпечними умовами праці.

На наш погляд, особливий інтерес становлять результати соціологічних опитувань, що дають можливість комплексно проаналізувати рівень та якість життя людини, у нашому випадку — представників робітничих професій. За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України влітку 2016 року, найбільша частка (54%) опитаних робітників (для аналізу нами відібрано тільки представників робітничого класу, 75% із яких — кваліфіковані робітники, 25% — різнороби, підсобні робітники, $n = 367$) схарактеризували матеріальне становище своєї сім’ї як середнє, тоді як бідними своєї сім’ї вважали 43% робітників, злиденними — 3%.

¹ Див.: *Кляйн Н.* Доктрина шока. Становление капитализма катастроф (<http://ihavebook.org/books/18649/doktrina-shoka.html>).

При цьому майже половина робітників (45%) зізнавалися, що їхні сім'ї витрачають всі наявні кошти на продукти харчування. І лишень 1% робітничих сімей в Україні має можливість робити заощадження.

Кожному третьому робітникові в Україні бракує можливості купувати найнеобхідніші продукти (33%) і необхідний одяг (29%). Належної роботи не вистачає половині респондентів (50%). Майже така сама частка (47%) зазначили, що їм бракує необхідної медичної допомоги. Що стосується задоволення потреб у відтворенні робочої сили, то вони недоступні більшості українських робітників — 71% опитаних робітників вказали, що не мають можливості повноцінно проводити відпустку, повноцінного дозвілля бракує 61% опитаних.

Робітники відзначають наявну в Україні проблему із пошуком роботи і наявністю роботи за місцем проживання, що змушує їх шукати робочі місця в інших населених пунктах чи навіть областях задля одержання бодай якихось джерел виживання. Так, переважна більшість опитаних робітників зазначили, що в їхньому населеному пункті важко знайти роботу за їхньою кваліфікацією і з достатнім заробітком (86%), більшість робітників (64%) вважають, що в їхньому населеному пункті важко знайти і таку роботу, яка б відповідала їхній кваліфікації, але без достатнього заробітку. Понад те, більшість респондентів-робітників (58%) зазначили, що в їхньому населеному пункті важко знайти взагалі будь-яку роботу. Отже, для нашої країни характерна висока внутрішня і зовнішня трудова міграція. Кожен п'ятий український робітник (20%) зазначив, що працює в іншому населеному пункті (80% із цього числа — в іншому місті, 20% — в іншому сільському населеному пункті). Кожен сьомий робітник (15%) зізнавався, що має намір поїхати за кордон на тимчасові заробітки в найближчий рік. Половина опитаних робітників (53%) заявили, що мають досвід тимчасової роботи за кордоном.

За вельми скрутного соціально-економічного становища українські робітники останнім часом іще сильніше відчувають зниження рівня життя і погіршення загального добробуту. Переважна більшість респондентів-робітників (80%) вказали на погіршення матеріальних умов життя сім'ї за останній рік, 60% — на погіршення медичного обслуговування, 65% — на обмеження гарантій зайнятості і забезпечення роботою, понад половину (55%) — на зменшення захищеності від свавілля влади й посадовців.

Дані соціологічних опитувань засвідчують вкрай низький рівень і якість життя українських робітників у результаті проведеного впродовж більш як 25 років неоліберального реформування та деіндустріалізації у країні. Понад те, в Україні має місце погіршення добробуту трудящих верств (у результаті реалізації неоліберальних настанов під орудою МВФ і СБ, розриву економічних зв'язків із РФ і крайнього загострення економічної та військово-політичної ситуації у країні). Усе це свідчить про необхідність відмови від ринкового фундаменталізму, досягнення миру на Південному Сході країни і пошуку нових шляхів економічного розвитку в інтересах усього населення України.

НАТАЛІЯ БОЙКО, кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Е-реформування — позитивний поштовх до перетворень суспільства

Хотілося б додати трохи оптимізму та спинитися на розгляді питань реформування в контексті реалізації процесів дигіталізації суспільства. Процеси сучасного розвитку суспільства із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій у державному, громадському, економічному, культурному, освітньому просторі — це

досить нове глобальне явище, якщо взяти до уваги відносно молодий вік сучасних ІКТ. І першою чергою ці процеси пов'язані з можливостями використання інтернету. Зазначмо, що за результатами дослідження ІС НАНУ 2016 року, користувачами всесвітньої мережі визнають себе 72,2% українців. Сьогодні активно користуються інтернетом як молодь, так і особи середнього віку, зростає і група літніх українців, що долучаються до переваг всесвітньої мережі: серед молоді віком до 25 років визнають, що користуються інтернетом 96,6%, людей віком від 26 до 35 років — 92,7%, від 36 до 45 років — 88,6%, від 46 до 55 років — 75,6%, 56 років — 68,9%. Фіксується впевнене зростання кількості інтернет-користувачів не тільки у столиці та великих містах, а й у малих містах та в сільській місцевості: 85,7% користувачів серед киян, 77,7% — серед мешканців великих міст, 71,3% — серед мешканців малих міст та 65,8% — серед сільських мешканців. Регіональний розподіл інтернет-користувачів сьогодні такий: центральний регіон — 70,9%, південний — 77,7%, західний — 69%, східний — 74%.

Зростання рівня проникнення ІКТ у повсякденне життя та професійну діяльність громадян робить ці технології на сьогодні одним із найперспективніших механізмів ефективного реформування суспільства. Саме шалене поширення та популярність інтернету вможливили появу таких нових явищ, як е-урядування, розвиток системи надання електронних послуг, започаткування міжнародної ініціативи “Партнерство “Відкритий Уряд””, впровадження системи “ProZorro”, е-декларування тощо. Е-реформування покликане сприяти глобальному реінженірингу відносин держави із громадянами з метою спрощення цих взаємин, економії часу та мінімізації суб'єктивної корупційної складової на підставі максимального впровадження такої електронної взаємодії. Такого роду процеси залучення ІКТ в діяльність державних та громадських структур активно розвиваються в усьому світі та надають можливість демократизувати, удосконалити та поліпшити різні ракурси відносин держави та громадян, ефективно мінімізувати корупційні ризики такої взаємодії. Чи відбуваються ці процеси в нашій країні? Звичайно, так. Чи є вони ефективними та повсюдно поширеними? Звичайно, ні. А чи є ці процеси суспільного реформування більш успішними, ніж реформування в інших сферах? Звичайно, так. Із чим це пов'язане? На мій погляд, позитивна динаміка е-реформування пояснюється цілою низкою чинників. По-перше, це досить нове явище, тому дигітальне середовище фізично (часово) не змогло наростити ті корупційні пута, які, на думку моїх колег, становлять один з головних тягарів, що внеможлиблює ефективне реформування. По-друге, залучення та використання ІТ-технологій потребує неабияких фахових знань та навичок, розуміння принципів та алгоритмів функціонування такої системи, що значно зменшує можливість “ефективного корисливого втручання” різного роду популістів, непрофесіоналів тощо. По-третє, молодий вік ІКТ зумовлює й відносно молодий вік фахівців, які працюють в цій царині. Це вік активності, бажання змін та вдосконалень. Позитивною особливістю такого реформування є й те, що здійснювати таке реформування можливо лише в тісній співпраці з ІТ-фахівцями (айтішниками), які за всіх часів свого існування не відрізнялися бюрократичними, чиновницькими рисами та уподобаннями, радше — навпаки.

Чи достатньо лише цих позитивних факторів задля успішного реформування суспільства? Мабуть, ні. І про це свідчить велика кількість нарікань е-реформаторів на пручання системи — небажання тих чи тих міністерств та відомств відкривати списки та реєстри громадян задля впровадження їх в електронному форматі, відсутність відповідної законодавчої бази задля реалізації таких реформ. Наприклад, заступник голови Державної агенції з питань електронного управління О.Вискуб зазначає, що “по кожній з послуг, за якою ми скорочуємо пакет документів і терміни надання, потрібно ініціювати, як мінімум, один закон, одну постанову Кабміну,

один відомчий наказ. Сьогодні ми вже реалізували ряд пілотних проєктів і розуміємо, що без такого базового документа, який зобов'язує органи влади робити це чітко й за певним форматом, є багато проблем. Був випадок, коли ми просту послугу запускали більш як рік, і не тільки тому, що не було політичної волі, а тому, що це було новиною, чимало юристів не розуміли, чи можна так робити, і зміни проходили дуже довго”.

Існують також інші проблеми реалізації е-реформування. Так, зараз розгорілася дискусія щодо ефективності реалізації впровадженої електронної тендерної системи “ProZorro”. Лунають думки, що така система, як і впровадження “е-декларування” — вдалий інструмент маніпулювання свідомістю, мовляв: “Так, реформи ідуть!” “Из бюджета воруют по-прежнему и еще больше, а возмущенным рты этой самой *прозорой* затыкают. Мол, вот — реформы у нас ...енные. Чего вы еще хотите?”; “Ну, заповнили чиновники е-декларации. И что?” — емоційно реагують соціальні мережі.

Справді, сьогодні існує багато недоліків у проведенні електронних торгів, на яких роблять акцент фахівці. Система потребує впровадження додаткових механізмів контролю та протидії недоброякісній участі в торгах. Проте це ніяким чином не заперечує головного — е-реформування загалом і тендерна система “ProZorro” зокрема — це механізми, які виводять дії акторів у публічну площину, роблять їх прозорими та легко досяжними як для спільноти, так і для контролювальних органів.

Крім того, існує думка, що певні кроки е-реформування для збіднілого населення не є актуальними сьогодні, як то кажуть — не на часі. Так, нещодавно Верховна Рада ухвалила законопроект 4121 про е-квиток (електронний квиток). Його активно лобювала ІТ-спільнота в соціальних мережах під лозунгом: “Давайте на деле бороться с коррупцией и реально упрощать жизнь!!!!” Активна агітація на користь законопроекту у ФБ-постах відомої е-реформаторки Жааніка Меріло та коментарях депутатів (на кшталт: “Важливо, щоб парламент завтра нас підтримав. Мільярди інвестицій чекають 226 голосів!”) де-не-де наражалася на поодинокі коментарі посадовців невеликих міст: “Скажіть, а що буде після ухвалення закону? Всі міськради будуть зобов'язані встановити систему у себе в місті?”, а також коментарі збіднілих українців: “Краще б монетизували пільги за проїзд для пенсіонерів та інших категорій. Пенсіонери з сіл та малих містечок і так в переважній більшості тими пільгами не користуються. Якщо виділити 16–20 грн на добу, то 480–600 грн на місяць і з індексцією для тих, у кого пенсія 1100 грн, є досить вагомим аргументом на користь монетизації. І то вже справа особиста, як хто буде використовувати ці кошти... Чинна система відшкодування пільг є корупційною!” Проте відповідей на ці коментарі від команди е-реформаторів не пролунало.

Звичайно, е-реформування — це складна суспільна дія, яка не може відбуватися поза межами того суспільства, якого вона стосується. Їй притаманні ті самі вади, які присутні в цілому суспільстві. Проте це вже дещо інший ракурс проблеми. Я ж хотіла б наголосити все ж таки той момент, що теоретично е-реформування — це нова, сучасна зброя на шляху подолання корупційних ризиків суспільства, це механізм поліпшення ефективності реформування, свіжий подих, який може наповнити реформи новим живильним змістом. І в першу чергу, це зумовлене їхньою головною особливістю — це здатність зменшувати безпосередній вплив суб'єктного фактору в електронній взаємодії між чиновником і громадянином. Проте ми бачимо, що, на жаль, ефективне е-реформування неможливе без системного реформування суспільства в цілому. І, як зазначають самі фахівці в галузі е-реформування, без політичної волі влади, якісної законодавчої та виконавчої бази, лише на голому ентузіазмі волонтерів (зокрема, волонтерів від ІТ), такі реформи неможливі.

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО, провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України

Помісна церква в Україні

Зі здобуттям Україною незалежності роль релігії в житті як пересічних українців, так і суспільства загалом доволі помітно змінилася. Це знайшло відображення і в державній політиці. Було ухвалено цілу низку нормативно-правових актів, що регулюють питання, пов'язані з релігійним життям громадян: Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” (23.04.1991), Указ Президента України “Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна” (04.03.1992), Указ Президента України “Про Положення про Державний комітет України у справах релігій” (14.11.2000), Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій” (21.03.2002), Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів” (02.07.2015) та ін. Останній надає право релігійним організаціям бути засновниками не тільки духовних, а й світських навчальних закладів різного рівня (вищих, професійно-технічних, загальноосвітніх та дошкільних), забезпечуючи віруючим батькам можливість виховувати дітей відповідно до власних релігійних переконань.

Сьогодні в Україні налічується понад 35 тис. релігійних організацій¹, які представляють близько 50 релігійних конфесій. Це, зокрема, Українська автокефальна православна церква, Українська православна церква Київського патріархату, Українська лютеранська церква, Союз вільних церков християн евангельської віри, Духовний центр “Відродження”, незалежні православні громади, Всеукраїнський конгрес юдейських релігійних організацій, Духовне управління мусульман України, Духовне управління буддистів України, Об'єднання рідновірів України тощо. Утім, незважаючи на таку конфесійну строкатість, більшість українців вважають себе православними християнами, що також підтверджується даними соціологічних досліджень. Згідно з результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в травні 2016 року, 69,7% українців віднесли себе до православних, при цьому 48,7% вказали на свою приналежність до УПЦ Київського патріархату.

Українському суспільству властивий високий рівень декларованої релігійності. Віруючими себе називають 70% громадян (як свідчать дані опитування Центру Разумкова за березень 2016 року). Атеїсти становлять лише 9%. Решта респондентів або вагаються між вірою і невір'ям, або не визначилися з відповіддю. Проте таких порівняно небагато.

Досить високий відсоток віруючих в Україні поєднується зі стабільно високим рівнем довіри до церкви як соціального інституту. Згідно з даними опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у грудні 2015 року, повністю довіряли церкві 58,8% українців (тоді як Президентіві довіряли лише 16,8%, урядові — 8,7%, громадським організаціям — 34,5%, вітчизняним ЗМІ — 32,3% громадян).

Однак церква в Україні є не лише авторитетним соціальним інститутом, а й разом із тим — проблемним. Перш за все — через роз'єднаність православ'я, точніше, через тривалий конфлікт між УПЦ Київського та УПЦ Московського патріархату, і

¹ Див.: “Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2016 року (Форма № 1)” (Затверджений наказом Міністерства культури України від 31 березня 2016 року № 184).

цей конфлікт наразі явно перейшов у політичну площину і ще більше загострився у зв'язку з анексією Криму та воєнними діями на Донбасі. Як зауважив протоієрей Віталій Ейсмонт (Свято-Покровський кафедральний собор, м. Рівне), нинішня церковна ситуація дуже схожа на ту, від якої нас застерігав ще апостол Павло, говорячи про громади, які розділялися між собою. Тому апостол й ублажав, “щоб не було поміж вами поділення, але щоб були ви поєднані в одному розумінні та в одній думці” (Перше послання св. апостола Павла до коринтян, 1:10).

Ідея створення єдиної Помісної церкви (яка б об'єднала єпархії та громади УПЦ Московського патріархату, УПЦ Київського патріархату й Українську автокефальну православну церкву) має багато прихильників. Згідно з результатами дослідження під назвою “Релігійне життя в Україні”, проведеного Інститутом соціології НАН України у вересні 2016 року, більш ніж третина (35,7%) українців упевнені в тому, що країні потрібна єдина Помісна православна церква. Але якою вона має бути? І чи можливе безконфліктне об'єднання церков Київського і Московського патріархатів?

Безперечно, подолати розкол між цими двома церквами буде надзвичайно складно. Але це необхідний крок. Це шлях до подальшої інтеграції та духовної Реформації українського суспільства.

ПРИНА БЕКЕШКІНА, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, директор Фонду “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва

Реформи і соціологія

Уже третій рік поспіль Україна намагається провести вкрай необхідні для розвитку країни реформи. Певні успіхи є, але загалом позитивів значно менше, ніж було сподівань у суспільстві після Революції Гідності. Звичайно, є й серйозні об'єктивні причини гальмування реформ — війна на Донбасі, півтора мільйона вимушених переселенців, залишки олігархічно-кланової економіки та корупційна система управління, що чинять відчайдушний спротив змінам.

Водночас є й суб'єктивні причини недостатнього темпу реформ. Вочевидь успішність реалізації реформ неможлива без підтримки їх громадянами, без розуміння в суспільстві їх необхідності, перспектив та наслідків. Тим паче це справедливо для тих виняткових обставин, у яких доводиться діяти реформаторам в Україні — в умовах війни та всеосяжної економічної й політичної кризи. Водночас численні дискусії економістів іноді створюють враження, що реформи відбуваються у безлюдному просторі, де є цифри, відсотки, капітали, продукція, але відсутні люди з їхніми потребами, інтересами, сподіваннями та упередженостями.

Загалом в оцінці реформ в Україні чітко проглядається різниця між експертним середовищем і населенням: з одного боку, вітчизняні та іноземні експерти фіксують чимало позитивних результатів (зокрема, впровадження системи публічних закупівель “ProZorro”, електронне декларування доходів і майна чиновників, створення нових антикорупційних органів, децентралізація тощо). З іншого боку, населення вкрай негативно оцінює стан реформ, не вбачаючи позитивів. В опитуванні, проведеному Центром Разумкова у травні 2015 року, середні оцінки з боку населення перебігу реформ у більшості сфер життєдіяльності суспільства перебували у діапазоні від 2 до 3 балів за десятибальною шкалою. В опитуванні Фонду “Демократичні ініціативи”, проведеному в червні 2015 року, майже половина українців (48%) відповіли, що жодного прогресу у здійсненні реформ немає взагалі, кожен четвертий з опитаних вважав, що було зроблено приблизно 10% того, що слід було зробити, ко-

жен десятих — що зроблено не більш як третину, і лише 3% опитаних вважали, що все ж таки більше, але не більше половини. Кількість тих, хто гадає, що влада вже зробила більш як половину із запланованих реформ, ледь сягнула 0,6%.

Такий песимізм є вельми небезпечним. Україна — не Сінгапур, тут неможливо просувати реформи авторитарними методами. Відсутність підтримки реформ більшістю населення призведе до того, що на наступних виборах реформаторів усунуть від влади і керівні посади опиняться в руках популістів. Що ця небезпека цілком реальна, свідчать результати останніх соціологічних досліджень: з одного боку, населення налякане зростанням тарифів та цін і не бачить позитивних перспектив реформ, з іншого — зростають рейтинги політичних сил, що спекулюють на гаслах популізму.

Очевидно, що будь-яка реформа має спиратися на знання і розуміння “людського матеріалу”, який є середовищем, де здійснюються реформи, і може бути або їх рушієм, або гальмом. Інакше навіть найкращі програми перетворень наражатимуться на непрохідну стіну нерозуміння і неприйняття.

А об'єктивне знання про суспільство може дати лише соціологія — професійні дослідження громадської думки — інтересів, потреб, очікувань, сподівань і страхів, упереджень і стереотипів.

Соціологія може й повинна здійснювати низку функцій у процесах реформування суспільства, починаючи ще з етапу підготовки реформи аж до завершального етапу, ретельно вимірюючи наслідки реалізації реформи у суспільстві.

Для успішної реалізації реформи від самого початку має бути прораховано сприйняття кожної реформи різними соціальними групами, першою чергою тими, хто безпосередньо виграє чи програє від її реалізації. Дуже важливо також виявити, які упередження й стереотипи заважають адекватному розумінню реформи.

Іноді важливі і конче потрібні суспільству реформи не здійснюються саме через побоювання, що суспільство їх не сприйме. Як приклад можна навести земельну реформу, яка вже багато років відкладається, оскільки громадська думка негативно налаштована щодо перспективи продажу землі. Очевидно, соціологи мають піти далі констатації цього факту і виявити причини такого негативізму.

Далі має розпочатися дуже важливий у демократичному суспільстві процес комунікації влади й суспільства, в якому повинні брати участь і соціологи як фахівці, які краще за інших знають суспільство. Загалом комунікація із суспільством є однією з найслабших ланок у роботі нинішньої української влади (як, утім, і всіх її попередників). Проведене у травні 2016 року Фондом “Демократичні ініціативи” загальнонаціональне опитування засвідчило, що лише 5% українців повністю задоволені станом інформування урядом суспільства про свою роботу. Вочевидь, що ці факти повинні доводити до відома влади саме соціологи.

Важливим компонентом професійної роботи соціолога має стати комунікація із суспільством через ЗМІ. На жаль, соціологи — не часті гості на телеекранах (за винятком хіба що кількох осіб). Але, як відомо, “святе місце пустим не буває”, і замість професіоналів ми бачимо так званих “експертів”, далеких від науки.

Нарешті, важливою справою соціології та соціологів є обстоювання позитивних реформ. Впровадження зовнішнього незалежного оцінювання при вступі до вищих навчальних закладів було, мабуть, найбільш успішною реформою в Україні, яка дала змогу скоротити корупційні схеми у сфері освіти й відкрила шлях у кращі вищі талановитій молоді. Проте цю реформу час від часу намагаюся якщо не зовсім скасувати, то обмежити, додавши до ЗНО вступні іспити, співбесіду тощо. І саме соціологічні дослідження, що засвідчують позитивне ставлення до цієї реформи, причому з боку виборців усіх політичних сил, не дозволили згорнути цю реформу — з огляду на можливі негативні електоральні наслідки.

Отже, очевидно, що дослідження суспільства повинно органічно увійти у порядок денний здійснення реформ. Зараз цією справою займаються здебільшого недержавні аналітичні центри, переважно за фінансування міжнародних донорів. Порівняно з академічними установами ці центри більш оперативні, спрямовані на виконання цілком конкретних практичних завдань у максимально короткий термін. Водночас наукові академічні установи мають певні переваги: фундаментальність підходу і ширше охоплення проблеми, спрямованість не на розв'язання конкретної проблеми, а можливість випрацювання системних перетворень.

Підсумовуючи, треба визнати, що академічним соціологам належить активніше долучатися до справи реформування суспільства, використовуючи весь досвід соціологічної науки.